

NÒTULA A LA EVOLUCION ARAGONESA DE /É/ UBIERTA ADEVANT DE YOD

José Antonio Saura Rami¹
UNIVERSIDAT DE SARAGOSA, SLA

1. INTRODUCCION

Bèlls especialistes en aragonés pareixen donar a entenre que la /e/ tònica ubierta del llatin vulgar adevant de yod no ha diftongau ací en determinades paraules, contra la tendéncia general d'ista part de la Romània occidental. Ye el caso en especial de la vèu *peito*², al que s'hi porie agregar -lo menos teòricament- els de *proveito*, *leito* i *meyo*.

Ciertament, la auséncia del diftongo /ie/ a la sincronia actual de la lluenta, coma resultau esperabll de la bimatisacion de /e/ ubierta tardollatina, porie fèr pensar -de primèr- en una excepcion al proceso general aragonés. I tanto mès quanto que el timbre de la vocal silàbica nuclear romànica coincideixe del tot dan el de la /e/ primitiva.

Pero talmente les coses no siguen ben be aixines. Ara esperem anar-hue a vere punto per agulla.

2. UNIDATS LÈXIQUES AFECTADES

Isto ye l'anàlisis dels vocablos en qüestion a la llum de la documentacion filològica i de la lingüística històrica aragonesa (i romànica):

¹ José Antonio Saura Rami ye doctor en Filología Hispànica pela Universidat de Saragosa. Actualment ye el president de la Societat de Lingüística Aragonesa, SLA, i ha publicau varies obres i treballs sobre l'aragonés, el benasqués i altres llengües romàniques del Pirineu.

² Així, *exempli gratia*, en el contèxto de la bimatisacion de /e/ en aragonés indique ALVAR [1953: 152]: “Yod 4ª: -KT-: La solución más frecuente es la de conservar la vocal -evolucionada o no-; hay, sin embargo, reducciones del diptongo formado al unirse la vocal originaria y la *i* procedente de la -K- siguiente: FACTU > *feito* (general), *fito* (Bolea), *feto* (Torla); LACTE > *lle*, *ley* (Hecho), *JECTARE > *chitar* (general), *itar*, *titar* (Hecho), PECTU > *peito* (general), PECTORALE > *peitoral* (Ansó, Hecho, Loarre, Bergosa, Guasillo, Aragüés), *petral* (Fiscal)” (el subrayau textual l'hem fètu nusaltros).

1. *proveito* < PROFĒCTU

En efècto, se trate d'una unidat ben present a la rica documentacion medieval publicada per Navarro Tomás, i que s'expllique sinse dificultat per una sonorizacion de la fricativa sorda llatina /f/³:

- a. 1302, Jaca: “*aproueyto* delagientes” [DLAA, 79.10],
- a. 1305, Sant Victorian: “reconexiendo el *proueyto* nuestro” [DLAA, 85.15],
- a. 1380, Banastón: “aconsellyo de sauios atodo *proueyto*” [DLAA, 129.33],

A ista recopilacion textual hi hèi tabé una forma molt afin, dan conservacion de la /f/ original:

- a. 1266, Huesca: “*aprofeyto* de la predicta nuestra ecclesia” [DLAA, 10.6],
- a. 1278, Huesca: “feyto ad onrra τ *profeyto* de la dita glesia” [DLAA, 45.10-11],
- a. 1278, Huesca: “procuracion *aprofeyto* τ onrra” [DLAA, 45.17].

Pero no son les úniques evolucions que hi tropesem, ya que hi sall una variant diftongada en /ie/ de gran interés:

- a. 1275, Bospén: “en tendudo, aluer *pro fiето*” [DLAA, 33.45],
- a. 1277, Santa Cilia de Jaca: “ha *profieto* de uos” [DLAA, 42.13-14].

³ Ta una documentacion una brinqueta mès profusa del fenòmeno en aragonés, puede consultar-se el treball de SAURA (en prensa), especialment la nòta 8.

I, finalment, s’hi atestigüe una forma plena dan el triftongo⁴, lo que acabe de assegurar el proceso de bimatisacion original que van sufrir les ulteriors simplificacions ya observades:

- a. 1262, Sant Úrbez (Nocito): “a *profieyto* vuestro” [DLAA, 3.17],
- a. 1277, Molinos (Lascasas): “atodo uestro *profieyto* etoda uestra hondra” [DLAA, 41.18].

2. *leito* < LĚCTU

Si donem una uellada per ixa mateixa documentacion medieval i posant a part bèlla estructura llatinisant, serà ben fàcil de verificar-hie reiteradament ista vèu:

- a. 1317, Jaca: “ropas a quantia de .V. *leytos* en susso” [DLAA, 98.31],
- a. 1359, Banastón: “tingades *lleytos*” [DLAA, 119.35],
- a. 1360, Panzano: “En la canbra del prior, .I. *leyto* de tablas” [DLAA, 120.9].

En càmbio, se documente tasadament ya entre els dialèctos actuals de l’Altoaragon, per molto que sigue al gistavino, agon perviu dan el significau concreto de ‘llit del bestiar que pareixe, pllacentà’ [MOTT 1989: 44, 166].

⁴ Que se verifique igualment en occitano: “Cf. oc. ant. *profeitansa*, *-echansa*: ‘réussite’; *faire profeitansa*: ‘rèussir, venir à bien’; i *profeitar* intr., ultra ‘profiter’, significa, com a v. intr. ‘être utile, servir’. El present era *profeita*, i el substantiu també amb diftong *profeit*; en gascó això esdevenia *prohiet*, *prohietà* després pron. *pruhiet* i generalitzant el diftong *pruhietà* [...]” [PVArGc., s. v. *pruheta*].

No obstant, a un document de mès antigüedat publicau per MENÉNDEZ PIDAL [1926: 44] higu'è la variant diftongada *lieto*, que pròve una antiga manifestacion bimatizada de la /é/:

a. 1090 [?], Sobrarbe?: “Ad Sancte Petro de Gaka .II. basos, .I. mula, .I. *lieto*”.

En suma, encara que no tiengan ací constància d'una fase dan triftongo **lieito* coma la de l'apartau anterior, ye cllaro que va existir, ta simplificar-se a continuacion en la mateixa doplle direccion que vedevan alto.

Hem citau la referéncia general que en fa ALVAR [1953: 152], a la que podem agregar-hie el registro de KUHN [1935: 13] molt restrenyeu ya diatòpicament en els ans 30 del sigllo pasau, de modo que el tròbe nomès al cornal noroccidental de l'Alto Aragon (Ansó, Echo, Embún), mentre que el castellanismo *pecho* reine ya per tot.

Ací no hem consequiu documentacion de les fases **pieto* u **pieito*, pero ye ben seguro que van viure i tal vegada les puescan trobar pels molts documents que encara han de vere la llum⁵. I això perque -amès del paralelismo invocable sobre les bases etimològiques anteriors- formes diftongades pareixedes les tenim a territoris limítrofes (occ. *pieitz*, gc. *pietz*) i son tabé el fundament de la catalana corresponent *pit*. Per cierto

⁵ Hu sinyalave dan ragon ya ROHLFS [1938: 554-555] a la recension que en va fèr de la òbra de Kuhn: “S. 13 auffällig ist arag. *peito* < PĒCTUS, wo *pieito* zu erwarten wäre. Ich würde hier nicht an Ausbleiben der Diphtongierung denken, was in der Tat der Eigenart des Aragonesischen ganz widersprechen würde, sondern auch hier spätere Reduktion (*iei* > *ei*) annehmen [...]”.

que el singular *peito* vinrà de la deglutinacion de la /s/ del nètro reinterpretada coma marca de pllural⁶.

4. *meyo* < MĒDIU

Adjetiu molt freqüent als documents citats dan antelacion en formes a vegades sinse /y/ intermèdia, a vegades apocopades, pero que no presenten mai diftongacion:

- a. 1293, Huesca: “*meyo* quiero [...], *meyo* a fer tota lur propia uoluntat” [DLAA, 68.7, 68.20],
- a. 1277, Molinos (Lascasas): “*meo* trigo, *meo* ordio” [DLAA, 41.26],
- a. 1373, Aínsa: “*mea* liura de pebre [...], [DLAA, 127.10, 127.42],
- a. 1270, Urriés (Sos): “en pues la fiesta de Santa Maria *mey* Agosto [...] *mey* auena” [DLAA, 16.3, 16.22].

I que amaneixe igualment per bèlles dialèctos altoaragonesos dan el significau esperau en consonància dan la etimologia llatina, pero tabé dan el de ‘giminuco’⁷.

De manèra idèntica a lo que indicavan alto (§ 3), hem de gerar-mos a les evolucions occitanes (*miei*, *mieja*) enta trobar una bimatisacion que no hem atestiguau enta l’aragonés, pero que cal supondre⁸.

I puesta que la suya preséncia en compuestos (*meidia* ‘mesdia’, etc.), hèigue podeu afavorir les solucions desbimatisades, pero tapòc no ye cosa imprescindible.

⁶ “Igual que en cat. ant. i oc. ant. *pieitz*, *pietz*, *pechs*, té -s fixa [se refiere Coromines a la variant aranesa que ell grafie *piets*], tant en singular com en pl. d’acord amb la forma única PĒCTUS (acus., nomin. PECTORIS, gen., etc.) del llatí (clàssic o vulgar) [...] L’ALGc per a ‘poitrine du boeuf’ (IV, 1375) anota *piéts*, pero *piéš* a les valls de Ouelh i de Louron, i *piéč* a Luixon [...], a Arguendès *piés* per a la ‘poitrine humaine’” [PVARGc., s. v. *piets*].

⁷ Consultat -*verbi gratia*- les referéncias que en fan al respècto autors coma KUHN [1935] i ALVAR [1978].

⁸ Així, son formes araneses; i ROHLFS [1970: 68] replegue els derivats gascons *mieyoû* ‘giminuco’, *mieyouno* ‘giminuca’ (Vall d’Aspa) i cite altres repertoris dan exempllos afins.

3. CONCLLUSIONS

De lo exposau hasta ara, cabe inferir-ne les idees que acopiem a continuacion:

a) La bimatisacion de /é/ ubierta a les unidats comentades puede atestiguarse *de facto* en determinats casos (*profieto, profieito, lieto*) a partir de la documentacion medieval aragonesa.

b) En altres, i mentre esperem escunçar els tèxtos que cal, s'ha d'inferir en virtut de les unidats anteriors i de procesos similars produchits al occitano i al catalan ant. (**pieito, *mieyo*).

c) Conseqüentment, el tratament d'ista vocal adevant de yod a les paraules comentades ye pllenament regular, en consonància dan les pautes generals de l'aragonés.

d) Pautes que -per una altra man- suposen un paralelismo dan la evolucion procedent de /ó/ ubierta, agon les eventuals reduccions vocàliques ya no podeven inducir a error: *nuit* < *nueit*, *vuito* < *vueito*, etc.⁹.

e) Manimenos, sí pareixe cllaro tabé que l'aragonés se va acabar decantant per una reduccion relativament estable del triftongo /iei/ en /ei/ (*proveito, leito, peito, meyo*).

⁹ D'açò ya se'n va donar perfectament KUHN [1935: 14]: "Diese letzte Reduzierung des Triftongen is ausser nach Katalonien auch nach Aragon gekommen, sie ist früh im altarag. nachgewiesen (a. a. Or.), begegnet im 14. Jh. in *nuit* (Peña, 90), und auch dies lebt heute noch in Hecho: *nuit*, das der Gewährsmann gegenüber der obengenannten Form *nueit* als seltener bezeichnet. Hingegen existiert **anueitardi* nicht, vielmehr ist in der tonlosen Silbe der Triftong immer reduziert: *anuitardi* 'anoche'". Un moviment de simplificacion que indubitablement ye a la base dels frequents casos aragonesos d'ultracorreccion: *adueyto, fruaytos ~ frueyotos* (DLAA, 59.14, 60.10, 59.18, 10.22), *bueitre, mueito*, etc.

BIBLIOGRAFIA

- ALVAR, Manuel, *El dialecto aragonés*, Madrid: Gredos, 1953.
- ALVAR, Manuel, “Repertorio ansotano: encuestas de 1950”, *Archivo de Filología Aragonesa* [22-23], 1978, pp. 21-48.
- COROMINAS, Joan, “Dos grandes fuentes de estudio del aragonés arcaico”, *Tópica Hespérica*, Madrid: Gredos, 1972, vol. I, pp. 186-226.
- DECat. = COROMINES, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona: Curial Edicions, 1980-1991, 9 voll.
- DLAA = NAVARRO TOMÁS, Tomás, *Documentos lingüísticos del Alto Aragón*, Siracusa-Nueva York: Syracuse University Press, 1957.
- KUHN, Alwin, “Der hocharagonesische Dialekt”, *Revue de Linguistique Romane* [11], 1935, pp. 1-312.
- KUHN, Alwin, “Der lateinische Wortschatz zwischen Garonne und Ebro”, *Zeitschrift für romanische Philologie* [57], 1937, pp. 326-365.
- LAGÜÉNS, Vicente, “Precisiones sobre el significado de algunas voces aragonesas registradas en documentos altoaragoneses medievales”, *Archivo de Filología Aragonesa* [48], 1992, pp. 47-99.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo X*, Madrid: Espasa Calpe, 1926 [cito per la 9ª edicion de 1980].
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Manual de gramática histórica española*, Madrid: Espasa Calpe, 1940 [cito per la 20ª edicion de 1989].
- MOTT, Brian, *El habla de Gistaín*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1989.
- PVArGc = COROMINES, Joan, *El parlar de la Vall d’Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascò*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1991.
- REW = MEYER-LÜBKE, Wilhelm, *Romanisches Etimologisches Wörterbuch*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1935 [cito per la 5ª edicion de 1972].
- ROHLFS, Gerhard, “Zum Aragonesischen”. *Zeitschrift für romanische Philologie* [58], 1938, pp. 552-559 [hi hèi traduccion de Bàrbara Ebeling i José Luis Martín Yuste a l’*Archivo de Filología Aragonesa* [40], 1988, pp. 171-180].
- ROHLFS, Gerhard, *Le gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Tubinga: Max Niemeyer Verlag, 1970, 2ª edicion.
- SAURA RAMI, José Antonio, “La toponimia como reserva lingüística de un espacio recessivo: el Alto Aragón”, *Actes del XXIII International Congress of Onomastic Sciences (Toronto), 17-22 d’agosto de 2008*, [en prensa].
- VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús, “Diacronía vocálica en la toponimia del Sobremonte, Sobrepuerto y Tierra de Biescas (Huesca)”, *Alazet* [12], 2000, pp. 201-242.